

РИЗИТЕ ОТ ПАВЛИКЕНСКИЯ КРАЙ – ВИДОВО РАЗНООБРАЗИЕ И ВЕЗБЕНИ ОРНАМЕНТИ

Елена Николова Чанакчиварова-Христова
Исторически музей-Павликени

В българския народен костюм ризата и нейната орнаментална украса е основния елемент, около който се изгражда женската и мъжката носия. В ролята си едновременно на горна и долна дреха тя съсредоточава в себе си по-голямата част от везбената украса със специфични цветове, бодове, фигури и символика. Ризите от Павликенския край не са били досега обект на самостоятелно изследване. Налице са няколко публикации, едната е за Великотърновския край (Стефанова 1988, 189–197), втората е с по общ характер (Велева 1963, 6–38), а в другите са споменати някои особености на ризите от селищата в Павликенско (Велева, Лепавцова 1960, 1964). В редица монографии (Хаджийски, Курдов 2001, 194–196) и краеведски книги се срещат обобщени сведения за традиционното облекло в Павликенския район (Серафимов 1975, 113–115; Георгиев, Христов 1991, 21). От 1983 до 1985 г. на територията на бившия Търновски окръг са извършени етнографски изследвания към ВТУ „Св.Кирил и Методий“, които са документирали облеклото на региона и в частност ризите (ДА Велико Търново).¹ От извършени досега теренни наблюдения на автора в павликенските села и разговори с местни информатори се увеличиха сведенията за тази част от старото облекло.² Във фонд „Етнография“ на Исторически музей-Павликени се съхраняват немалък брой ризи от Павликени и селата. На този етап за някои селища от общината няма никакви образци на ризи, което прави проучването по-трудно. По-голяма част от тях са от началото до

¹ ДА Велико Търново. Ф.1393, оп.2, а.е.20, 1-99; Ф.1393, оп.2, а.е.24, 1-175.

² Респондентите са предимно жени заради спецификата на темата: Яна Неделчева на 91 г., Марийка Палова на 67 г., Надежда Конакчиева на 45 г. от с.Горна Липница; Василка Михайлова на 67 г., Елена Симеонова на 70 г. от гр. Павликени.

средата на ХХ в., а ризите от края на ХІХ в. са много малко.³ Този времеви диапазон не позволява да се направят проучвания върху старите ризи от региона преди Освобождението. Все пак оригиналните ризи от фонда на музея, както и теренните наблюдения в част от селата дават възможност за анализ и обобщена характеристика на използваните материали, кройката, везбената украса и символиката. Целта на проучването е да се анализират характерните черти на павликенските ризи с оглед на използваните кройки, материали и специфични за селищата от Павликенския регион шевици.⁴

Павликенският край спада към така наречената зона на полянките от Средна Северна България, където преобладава двупрестилчената носия при жените и чернодрешното облекло при мъжете в края на ХІХ в., началото на ХХ в. (Обр. 1). По данни от теренни проучвания до началото и средата на ХІХ в. в голяма част от павликенските села мъжете са носили белодрешна носия, но постепенно бива изместена от чернодрешната. Под влияние на преселници от Балкана в села като Мусина, Михалци, Лесичери, Долна Липница, Върбовка, Бяла черква и др. навлиза сукманената женска носия, която се използва като зимно облекло (Обр. 2). При мъжете се възприема постепенно чернодрешното по-практично облекло на балканците, което измества напълно старото белодрешно. След Освобождението в Павликени се заселва население от балканския район и мизийци от околните села и райони. По-късно демографската картина се променя като от Одринска Тракия се преселват бежанци от с.Търново, Узункюпрійско. Има преселници от Карловско през ХVІІІ в. и от предбалканските райони на Севлиевско от 30-те до 50-те г. на ХХ в. (Йовков 1998: Байчев 1998). По този начин се обособява една много пъстра мозайка от народно облекло, което включва едновременно двупрестилчена и сукманена носия при жените и белодрешна и чернодрешна при мъжете.

В тясна връзка с типа на носията е ризата-основно облекло при жените и мъжете. Разнообразието на ризите, особено при женския костюм в Павликенския регион е много голямо. Ризата е завършен

³ В изследването са включени над 140 ризи от основен фонд „Етнография“ в Исторически музей-Павликени. По-голямата част са от следните селища: Павликени, Караисен, Патреш, Сломер, Дъскот, Паскалевец. Малък брой образци са от Бяла Черква, Върбовка, Михалци, Димча, Лесичери.

⁴ Предмет на настоящата работа са ризите от Павликенския край от края на ХІХ, до средата на ХХ век. Причината за тази времева характеристика е наличието на образци на ризи, теренни сведения и налична информация за този период.

продукт на домашното ръчно производство на жените в семейството. От преработката на влакната, боядисването и тъкането до ушиване и бродиране на орнаменталната украса по ризата, целият процес преминава през ръцете на жените в дома.

Основен материал за изработване на ризите е конопеното, лененото и памучно домашно тъкано платно. Много рядко се използва коприната и то само за ръкави на празнични ризи или за копринени конци. До края на XIX в. и до началото на XX в. ризите се правели основно от конопено домашно платно. Всекидневните ризи, както и задните и долни части на празничните ризи се изработват от конопено платно или смес от коноп и памук. Когато основата е от памучни конци, а вътъкът е от конопени конци се нарича „дели мез“ или „мелезено“ платно. Другият вид домашна тъкан, широко използвана в ризите от района, е „аргалиен“ („аргален“) плат. Той се тъче с памучна основа и смесен вътък от кълчищни и памучни нишки. Третият вид тъкан за ризи е „жичената“ тъкан, при която още при тъкането се редуват една жичка (нишка) памук и една коноп. В Павликенския район широката употреба на конопа води до неговото повсеместно отглеждане. Например край с. Караисен има м. Гръстята, край с. Патреш – м. Кеневерлъка, т.е. Конопището, другите имена на конопа. В народна песен от Павликенско проличава значението на конопа за домашното тъкачество (Спиридонова 1983):

*Ой, Лазаре, Лазаре,
Що побърза, че дойде?
Ризата ми е на гръсти,
сукманът ми на руно.*

Ленът се е използвал по-ограничено в ушиването на празнични ризи в края на XX в. Няма сведения в района да е отглеждан лен, а по-скоро става въпрос за закупуване на ленени бали, които са се обработвали при домашни условия. Памукът в ризите навлиза едва през втората половина на XIX в. като вносен материал, а по-късно се отглежда и в Южна България. В някои села той започва да се използва чак след 1920 година. Сравнително ограничено е използването на коприна. В домашни условия се тъчели копринени и памучни по-фини платна с коприна, наречени „кенари“, които се използвали за венчални и даровни ризи. Въпреки развитието на бубарството в региона след Освобождението и особено през 20 -те години на века коприната се използва ограничено в ръкавите на за даряване. Много често шевиците за празничните и

венчални стари ризи се изработвали предимно с ръчно усукани копринени конци, затова ги наричат още ризи „копринарки“.

Ленените, конопените (пъртени, кълчищни) и памучни платна се тъкат на дървен хоризонтален стан, след което се пристъпва към скрояването на платната, ушиването на отделните части на ризата, наречено „смрежка“ и накрая украсата с различни шевици. Основните инструменти, които се използват са иглата и гергефът. Подбират се специално усукани за везба боядисани копринени, памучни, но най-често вълнени конци. Те се боядисват от самите жени с различни растения и отвари в домашни условия. От началото на ХХ в. масово навлизат памучните конци, боядисани не с домашни средства, а с анилинови бои. Всичко останало е плод на техниката, везбената традиция в района и уменията на везачката.

В цялостната композиция на костюма ризата се явява ядрото, около което се комбинират останалите главни и второстепенни части, особено за женското облекло. Лете тя е едновременно горна и долна дреха в горната си част, тъй като често не се покрива с други дрехи (Велева 1963, 19). Долната ѝ част е отчасти долна и се покрива от две завески: предна-престилка и задна – пещимал (Обр. 3). В същото време се виждат шарените поли и скроените клинове.

В Павликенския край са характерни два вида ризи при женското облекло и един вид при мъжкото. Мъжките ризи са с туникообразна форма, скроени от едно прегънато на две парче плат в централната част, което е отрязано около врата и е оформена дълбока пазва от двоен плат. Около врата в повечето случаи се пришива двойно парче от плата като ниска якичка, украсено с шевици-„огърляк“ (Обр. 4). В някои ежедневни и по-късни ризи огърлякът липсва. Отстрани ризата е разширена допълнително с трапецовидни парчета, наречени клинове. Около рамената и на гърба са оформени множество свивки с шев или набори, които придават допълнителна свобода на ризата. Ръкавът е от един или две парчета плат, доста широк в горната си част. Старите мъжки ризи в района са завършвали с широки ръкави, а от началото на ХХ в. започват да се шият маншетни коланчета, също с шевична украса. Под мишницата обикновено се добавя правоъгълно или квадратно парче плат-„жабка“, което свързва долната част на ръкава с основните платове. Ризите са с дължина до коляното, но в късния период стават все по-къси. Лятно време мъжете носели ризите си извадени над гащите и запасани с пояс или колан.

Женските ризи в Павликени и селата са основно два вида: ризи с туникообразна форма и ризи „бърчанки“ или „ръкавни ризи“ (Долна

Липница). Първите се носят предимно през зимата със сукман в някои селища от общината, а втория вид- „бърчанката“ е част от двупрестилченото облекло в Недан, Горна и Долна Липница, Сломер, Патреш, Караисен, Бяла Черква. При женските ризи туникообразните кройки са по-разпространени в селищата където се носи и сукманено облекло през зимата (Бяла Черква, Караисен, Лесичери, Мусина, Михалци, Върбовка). От 20-те г.на ХХ в. туникообразната женска риза масово се налага като най-употребяваната женска риза дори и при двупрестилчената женска носия в павликенските села (Обр. 5). Кройката на женската туникообразна риза е същата като мъжката, но се наблюдават някои особености. Ризата е дълга до глезените или до средата на прасеца. Ръкавът е по-стеснен, обикновено е ушит от по-тънък копринено-памучен кенарен плат. В долната си част може да е отворен, украсен с дантела и лутурки, леко пристегнат с декоративен бод и завършващ с плетена ръчна дантела в различни цветове. Също като мъжката риза и при женските навлиза маншетния колан при края на ръкава и изработването на ниска якичка с дантела и бродерия около нея. Около рамената и гърба в началото на века се изработват раменни платки, около които е съсредоточена везбената украса. Пазвеният разрез при туникообразната женска риза е по-дълбок и може да се закопчава с илици или копчета. Много рядко по маншета и ръкава има бродерия, обикновено тя е по полите на ризата, под формата на еднотипни повтарящи се мотиви и ръчна бяла дантела, понякога с мъниста. Често срещано при този тип женска риза е пришиване на допълнителен памучен плат за поли. До 20-те години на ХХ в. само видимите части от ризата са памучни ли кенарени, останалите са основно от конопено или смесено „мелезено“ платно. В началото на ХХ в. постепенно цялата риза се изработва от фино памучно или кенарено платно и шевовете вече се изработват с шевна машина, много рядко с ръчни съединителни шевовете.

В някои села в Павликенския край единствената женска носия е двупрестилчената, а ризата към нея се нарича- „бърчанка“ или „пъстрица“ (Обр. 6). Тя има много старинна славянска кройка, с повече детайли и съставни части, което и придава много различен, характерен вид (Велева 1963, 20–37). Шие се от домашно тъкани най-често конопени, памучни или смесени платна с ширина един стан. Ризата „бърчанка“ се състои от един плат с дължина от рамото до глезените. Платът е прегънат на две, като по средата на прегъвката се изрязва кръгъл отвор за врата. Краищата на този отвор са силно набрани и стегнати с „бръцъри“ или „брънзъри“. Към тях е пришито двойно парче плат с

богата везана украса наречено „огърле“. За една риза се използват два плата. Ръкавите са с дължина до китката и при тях се използва плат и половина. „Старешките“ ризи както ги наричат жените са с широк ръкав, а тези от края на XIX в., началото на XX в. имат набор в долния край, който завършва с богато извезана маншет. Съединителната част между ръкавите и основните платове се нарича „жабки“ и е с квадратна, правоъгълна и дори триъгълна форма, с различни размери. От двете страни на ризата до основния плат се поставят по два (три и повече) трапецовидни клина. Обикновено само нагръдникът с пазвения отвор, ръкавите и горната част на гърба са шити от памучно или друго по-фино платно, а останалите части са от конопено платно за по-голяма здравина. Много често по страничните предни отвори на ризите се оставят отвори за кърмене наречени „пробив“ или „пробой“. Една от най-красивите части на този тип ризи е пазвата, която е с дължина от 12-30 см. Ризите от Павликенско спадат към т.нар. група „бърчанки“ със среден пазвен разрез, за разлика от тези в Плевенско и Северозападна България. Върховете на пазвата се свързват с петелки или иличета. Украсата на пазвата носи повсеместно разпространеното в Павликенски регион наименование „патки“ с някои различия по селища. Ръкавът на бърчанката е важна съставна част и цветен акцент в ризата. „Алтицата“ е триъгълно или правоъгълно парче на раменната ставка, което съединява основните два плата на ризата (Обр. 7). В нашия край се срещат ризи и с двата вида алтици. Единият край е събран в набор и се получава равнобедрен триъгълник. Острият ъгъл се вмъква между върховете на основните платове, а към основата на триъгълника е прикрепен ръкавът. По върха на ръкава има ажур, изпълнен с бели конци наричан „бор“, „борове“. Той се изработва като се махат и стягат повече нишки, вървящи успоредно на основата, но под наклон. Получава се ефектна пластична повърхност под формата на ромбоиди, триъгълници, начупени линии. В основата на алтицата, както и под нея имаме богата везбена орнаментика, придаваща отличителен вид на ризата. В началото на XIX в. все още се шият такъв тип ризи, но обикновено алтицата е без ажур или везба по нея. Долният край на ръкава много често завършва с набор, наречен „бръзър“, от двойна ивица плат нашита с шевица. Декоративният шев по видимите части на ризата се нарича „смрежка“ („мрежка“). Ако се съединяват платове ива с ива се нарича „смрязано“ (ДА Велико Търново ф. 1393, оп. 2, а.е. 20).

До 30-те години на XX в. ризите „бърчанки“ се шият изцяло на ръка с плътни конопени, памучни и копринени конци. От 40 г.на XX

век настъпват много промени в мъжките и женски ризи в Павликенска община. Демографските и социално икономически фактори много бързо налагат градската мода при дрехите. Ризите стават по-къси, изчезват сложните стари кройки като при бърчанката и се налагат опростени модели подобни на градските ризи и блузи. Появява се якичката, по-късия ръкав, а женската риза се превръща в риза от две части. Към нея се шиела допълнително памучна бяла долна фуста, с ръчни или фабрични дантели. Всичко се изработва с шевна машина. През 50-те и 60-те г. на XX в. засиленият интерес към народното облекло от художествените самодейни състави видоизменя още по-силно характерните ризи в Павликени и селата. Под влияние на масовизацията се шият ризи и костюми, които нямат аналог с местните традиции.

Везането на шевицата по ризите е правено от девойките между 13–17-годишна възраст и младите жени. Венчалните и даровните ризи момите трябва да изработят сами. Ризите на младите ергени се шият от майките им. Колкото по-млада и сръчна е майката толкова повече бродерия „мрежка“ има по ризата на момъка. През Великденския пост момите и жените везали ризите, за да могат да покажат поне 3–4 на хорото или мегдана за Великден и Гергьовден. Бъдещите свекърви много внимателно оглеждали ризите на момите и преценявали качествата им.

Всяко селище пази свои модели на везбени орнаменти, които са предавани от поколение на поколение и го отличават от съседното. В същото време везачките видоизменят някои мотиви, внасят нови елементи и ги доразвиват. Голяма част от специфичните за района орнаменти, начина на изпълнение са получили местни наименования по селища. Понякога те съвпадат, друг път са много различни, но се отнасят за един същ везбен мотив. Разнообразните модели на шевицата се постигат не само с цветоата гама и конците, а и с използването на различни везбени бодове (Тодорова 2016, 87-97). Те могат да бъдат прости, сложни и комбинирани. В Павликенския край се използва голямо разнообразие от бодове, които намират място в точно определени места по женските и мъжки ризи. Според вида на везбения бод се шие предимно от лицевата страна, но има и такива бодове, които се изпълняват от опаквата. Най-старите ризи са везани с домашно обработени вълнени или копринени конци. В началото на XX в. започват масово да използват памучните конци. При започване на везмото най-напред се прави контурно очертаване на фигурите с прав бод. След това фигурите се запълват с полегат, висок, плосък и кръстат бод. Много характерен е четворния бод (релефно плътно везмо) използван често в

пазвената украса на женските ризи в Караисен, Патреш, Сломер и Павликени. Кръстатият бод е най-често срещания в шевиците. Предполага се, че той има най-древен произход от всички използвани бодове (Коев 1951, 37). В региона го наричат още „пъртени кръсци“ и „четворни кръсци“. При този бод две нишки запълват диагонално квадрата. Негова разновидност е жабешкия бод (Мусина, Михалци). Вързан бод се боде два пъти в плата, на иглата се навива конец и се боде още веднъж. В Сломер, Караисен, Патреш голяма част от ризите са бродирани с такъв бод. Много използван контурен бод е бод пред и зад игла. С него се очертават прави линии, пътечки. При възлов, наричан „възлив“ бод се провлачва нишка и е характерен за женските ризи от Караисен, Патреш, Сломер, Михалци и др. С него се изпълняват едрите тъмни мотиви около женските пазви. Техниката му е по-сложна. Върху опънато на гергеф платно се провлачва конец в определен участък. Върху него се слага игла и се шие над нея, както при обримчване. Нарича се в павликенските села още „влачен конец“. Получава се плътно релефно везмо. Когато ризата е тип „бърчанка“ шевицата се везе направо върху набора с прави бодове. Везе се с вълнени конци, като черния, червения и кафявия цвят преобладават. Верижен бод се използва за изпълнение на прави и дълги черти или служи за очертаване на модела. Широко приложение имат вариантите на плосък бод. При него конците се подреждат гъсто един над друг, но под тъгъл спрямо нишките на платното. Обикновено с този бод се шие шевицата около огърлието или полите. Гайтанения бод се състои от наклонени успоредни гъсти бодове или се прави на синджирче. Крив бод при него се шие на една страна и се използва за нашиване и завършване на полите на ризата. Често прилагани са и различните разновидности на кръстосания бод (рибена кост), бод криволичка и простия и стегнат ажурен бод. Четворен бод, „полюпен“ бод се използват в женските пазвени шевици на павликенските села Патреш, Сломер, Караисен, Върбовка. Има сведения за шевици с бод „водици“, „карабушан“, „низани конци“ и „христов шев“, за които няма достатъчно информация как изглеждат и как се изработват.

Обилната везбена украса на ризите от Павликенско е предимно в тъмни тонове – черно, кафяво, тъмночервено (Обр. 8). Шевиците по всяка част от ризата особено женската „бърчанка“ имат свои общи и локални наименования в селищата от Павликенския район. В булчинските ризи едрите мотиви около пазвата се везат в червено (Обр. 9). Но в много момински и венчални ризи освен червения цвят, се използват зелен, син и розов. „Огърляка“ при мъжките ризи е богато и ситно из-

везан с геометрични и символични мотиви с гладък, кръстат или четворен бод. По лицевата страна е нанесено плътно вземо от черни, зелени, сини и малинено червени конци. При женските ризи „бърчанки“ огърлието е пристегнато със ситни набори с конец (бъзър, бръцър). Извезвани са предимно в червено и черно ситни геометрични и символични мотиви с плосък бод или „низани конци“. Едрите мотиви около женската пазва се наричат най-често „патки“, „очи“, „юрдечки“, „възглавнички“, „карамански пазви“ (Караисен, Долна Липница, Горна Липница, Мусина, Върбовка). В Сломер ги наричат и „комаче“ или „бойове“. Те са едри многоъгълни или ромбични мотиви, изпълнени с четворен релефен бод, „полюпен“ бод или с „влачен конец“ в тъмни цветове – черен, кафяв, тъмночервен. Понякога се везе с кръстат и възлив бод. Между тях се вмъкват по-ярки цветове – син, жълт, зелен или розов. В Сломер и Мусина предната част на предницата с „патките“ се нарича „чипак“. Среща се ивична, по-тънка шевица около пазвата, изработена с тънки конци и много гъст гладък бод в черно, червено, розово, синьо и златно ламе (Павликени, Сломер, Патреш). Макар, че е в тъмни цветове тази шевица е много красива и фина, изпъстрена с редуващи се линеарни мотиви или различни знаци и орнаменти. С наименованието „чипки“ наричат нежното вземо по старите мъжки и женски ризи. То обхваща долния край на широкия ръкав като ивица вземо с бели и малинено червени копринени конци и между тях бели капки от сърма. В предната част на ръкава геометричния мотив се променя и прилича на клон със симетрично разположени силно разклонени мотивчета като цветове (Караисен, Бяла Черква, Долна Липница). Тази шевица е една от най-красивите български взема по тънкост на очерганията и подбор на цветовете (ДА – Велико Търново, ф. 1393, оп. 2, а.е. 20, л. 14). По върховете на алтицата във Върбовка правели „сусми“ – дребни мотиви по дължина на ръкава. „Мрежка“ наричат в Мусина плътната бродерия по края на ръкавите на мъжките ризи. Бродерията в края на ръкавите носела и други наименования „комат“ или „пошетица“. Върху алтицата се шие шевица „брошурчета“, „бора и месец“, „карагашките“ (Мусина, Михалци). Някои женски ризи от Върбовка, Мусина и Михалци, имат везана звездичка на самата алтица. Освен пазвата другият ярък акцент при женските ризи са полите. Шевиците по полите са в по-ярки цветове и се наричат с общото име „пъстри поли“ или „оденти поли“. Един от най-често срещаните мотиви по полите са „циганки“ – правоъгълни мотиви с пречупени горни върхове последователно наредени край ръбовете на ризата. Те са изпълнени с вълнени червени, черни, сини и

зелени конци с кръстат бод-„пъртени кръсци“ или „куманица“ и други. Везат се различни мотиви -„гаргите“, „кукичките“, „карагашките“ или „вити гюлове“. В Мусина и Михалци шият ризи с модели „черните поли“ и „облаци“. Съществува и декоративен шев наречен „глистурки“, който представлява елипсовидни бодове или фигурки, свързани с верижка. „Водени охлювчета“ пък приличат на спирала и се везат с пъртени кръстчета. За полите използвали още прав, плосък и „полюпен“ бод. Със „зъбка с гайтан“ завършва ръба на полите. От плътното вземо по полите ризата ставала много твърда: „Като идем да женем, ни се обелят краката“ (ДА – Велико Търново, ф. 1393, оп. 2, а.е. 24, л. 122). Обикновено „предните поли“ се извезвали много плътно с вълнени конци, а задната била с по-бедна украса, защото не се вижда под пещимала. Когато става въпрос за мома или млада невеста задната част е богато украсена с мотиви на цветя, птици и петлета, дори стилизирани човешки фигурки (Обр. 10).

Женските ризи „бърчанки“ от края на XIX в., началото на XX в. са с преобладаващо тъмни плътни шевици около пазвата, изработени с черни, кафяви и тъмночервени вълнени конци. Към тях като цветен акцент се включват дребни елементи в син, жълт и розов цвят и лутурки. Огърлието е силно набрано и везано с плътни шевици с геометрични и линеарни орнаменти в червен, черен и син цвят. Алтиците и полите също са гъсто и богато извезани със стилизирани геометрични, символни и зооморфни мотиви. От началото на XX в. бродерията става по-опростена откъм техника и бодове, но по-пъстра с ярки цветови съчетания. Ризата „бърчанка“ постепенно бива заменена от туникообразната риза, с платки около пазвата и рамената и по-втален силует. Шевицата е изпъстрена с цветя, рози, клонки и палметни линеарни извивки. Около пазвата и раменната платка бродерията е от по-едри цветни мотиви или гълъби и птици. Полите са извезани с еднородни повтарящи се на еднакво разстояние геометрични, растителни или символни орнаменти, които са силно стилизирани и минимализирани. Много често полите са от отделно правоъгълно парче с бродирани фигурки и завършват с ръчна дантела на една кука. Ръкавът при китката е леко пристегнат с маншет или с набор и къдрички, украсени с ръчна цветна дантела и мъниста. Шевиците намаляват във всички части на ризата, но около пазвения разрез и полите те все още се изработват. Използват се най-вече кръстат, прав и плосък бод, с който се правят растителни, линеарни, символни или зооморфни мотиви. При мъжките ризи бродерията по огърлието, пазвата и ръкавите почти изчезва. Дори

започват да се украсяват с готови фабрични ширити и дантели. Туникообразната риза и градския тип блузи с бродерия изместват окончателно бърчанката.

Шевицата по ризата отразява възрастта, семейното положение и социалната принадлежност на притежателя си. Ризата при младото момиче, момата и омъжената жена са ясно разграничени от колорита на цветовете, везбените мотиви и тяхното място. Момите за женени и младите невести носят ризи с гъста богата шевица в по-ярки цветове като червено и кафяво, но и черно с цветни елементи. Тя е навсякъде по пазва, огърлие, рамене, ръкави и поли. При семейната улегнала жена, както и при възрастните жени вземто е по-семпло и в по-тъмни тонове. Мъжките ризи при ергените и младите мъже са с богата украса около врата, пазвения разрез и ръкавите. През зимата използваните ризи, особено мъжките са без везбена украса, а през топлите месеци мъжете носели ризите с „чипки“. Възрастните мъже носели обикновено ризи без или с много дребна украса по врата и ръкавите. Върхът на везбената украса са венчалните женски и мъжки ризи, в които се използвали разнообразни стари бодове. Шевицата била многоцветна, изработена с копринени, сърмени и вълнени конци. Всекидневните и празнични ризи също се отличавали една от друга.

Възникването на везбените орнаменти се свързва с народното изкуство. Голяма част от символите и орнаментите възникват като знаци, въздействащи върху божествения и мистичен свят на древните ни прадеди. Постепенно значението, формата и знанието за тези символи изчезват. Но те се видоизменят в стилизирани форми шевици, съхранили в някаква степен старите вярвания и мистични послания. В българското везбено изкуство прозират езическите вярвания на траки, славяни и прабългари. От друга страна можем да намерим много допирни точки с шевиците на съседните ни народи. Християнството допълва това богатство, но не успява да претопа древните орнаменти. Символиката на мотивите е свързана с предназначението и носителя на ризата. От това зависи кои шевици и орнаменти къде ще се поставят. Подборът на цветовете също има своята функционална и магично-обредна роля. На този етап на проучванията на ризите в Павликенския край е много трудно да се класифицират използваните орнаменти, но преобладават геометричните, растителните и символичните. Макар и рядко се срещат животински и човешки силно стилизирани фигури (Обр. 10).

С течение на времето някои орнаменти са променили своя оригинален вид и значение. Но те продължават да се изпълняват върху

ризите като оказват важна роля в украсата на ризата и говорят за своя притежател. Това е така, защото везбата по ризите има не само украсителен характер. Преди всичко тя изпълнява няколко основни функции: предпазна, лечебна, фертилна (благославяща), идентификационна, комуникационна и накрая декоративна. Шевицата има и обредно-магическо и заклинателно предназначение. В нея проличават неолитни символи, останки от траки и скити, като и старославянски символи (Пунтев 1977). Тя се явява един вид писмо за жените везачки, което дава пълна информация и защитава носителя си.

В Павликенския край са запазени стари везбени орнаменти, които са връзка към древното минало на региона и старите култове на хората живели по тези земи. Дори в началото на XX в. върху женски ризи присъства един от най-старите фертилни символи – Богинята-майка, която е символ на живота и покровителка на жените и плодородието (Боева 2015, 12–35). Освен, че се свързва с женското начало и лунните цикли, тя се трансформира в други форми известни като „раждащата богиня“, „богинята с рогатите глави“ или „богинята-змия“. В множество образци „богинята-майка“ се шие в опростен и стилизиран вид най-често по полите, а понякога и по пазвите и алтиците на женските ризи (Обр. 11).

Растителните орнаменти са често срещани везма по женските и мъжки ризи в региона. Освен различните линейни изображения на клонки, пъпки и цветя е добре запазен в няколко варианта най-стария архаичен елемент от народното изкуство на Източна Европа „свещеното дърво“ или „дърво на живота“. Според митологичните вярвания на славяните корените на това дърво оплитат цялата земя, а клоните му застилат небето. Свързвали го с култът към майчинството и плодородието (Коев 1951, 85). Във вавилонско-асирийското изкуство „свещеното дърво“ е символ на земята и небето и олицетворява силата на вечно прераждащата се природа. В множество шевици от Павликенския край се наблюдава в различни варианти на лоза, палмети и симетрични цветни мотиви по ризите на жени и мъже.

Свастиката е най-старинния знак-символ на благопожелание за успех, приел вид на равнораменен кръст със завити под прав ъгъл в ляво и дясно краища. В античността присъства в много вариации и има различни посоки на лъчите, възплащавайки мъжката власт и мощ, както и силата на огъня и Слънцето. Изображения на свастики са открити от периода на неолита в Деветашката пещера (върху останки от керамичен съд) и върху антична мозайка във Вила Армира край Ивай-

ловград. Везани са по огърлието, рамената и пазвите на женски и мъжки ризи от павликенските села. Свастиката, заедно с ромба, розетата и петела е древен соларен знак от стари времена.

Зооморфните изображения на птици се срещат в шевиците на пазвата и полите при женските ризи в Павликенско, като най-често е извезан петел, по-рядко гълъб. Петелът се свързва с изгрева на Слънцето, но в него се преплита мъжкото начало-потенция и женското начало-моминската плодовитост. Затова в българските годежни и сватбени ритуали петелът е основен персонаж. Шевицата с петел се изработва върху задната част от полите на моминската риза, което е знак, че момичето вече е във възраст за женитба (Обр. 12).

Проучването на ризите на територията на община Павликени е началото на по-задълбочено изучаване на характера и особеностите на народното облекло от края на XIX в. до средата на XX в. Липсата на достатъчно добре съхранени образци и възрастни информатори затрудняват процеса по издирване и систематизиране на този дял от материалната култура на общината. Ризите от региона, тяхната везбената орнаментика, мястото на мотивите върху ризата и тяхното смислово значение са предмет на по-нататъшни проучвания. От 40-те г.на XX в. в Павликенския край ризата като основна част от народното облекло се променя бързо и постепенно изчезва. Постепенно от горна дреха, която дава информация за носителя си, тя се превръща в долно облекло. Демографските и социално икономически фактори много бързо налагат градската мода при дрехите. Ризите стават по-къси, изчезват старите сложни кройки, като при бърчанката и се налагат опростени модели подобни на градските ризи и блузи. Забравени са богатите цветни мотиви, техниката на везбените бодове и неписаното познание за значението на символите и орнаментите.

ЛИТЕРАТУРА

Байчев 1998: Боян Байчев. Към говоримата реч на бежанците от Източна (Одринска)

Тракия в град Павликени (социолингвистично наблюдение). – В: Павликени в миналото и днес. Велико Търново, 1998, 77–91.

Боева 2015: Юлия Боева. Богинята и рогатите глави. София. 2015. 5–53.

Велева 1963: Мария Велева. Българската двупрестилчена носия. БАН. София. 1963, 6–38.

Велева 1983: Шиене, везане и плетене. Етнография на България. БАН. Том III. 70-75.

Велева, Лепавцова 1960: Мария Велева, Евгения Лепавцова. Български народни носии. Т.1.БАН.София.1960.

Велева, Лепавцова 1964: Мария Велева, Евгения Лепавцова. Български народни носии. Т.2.БАН.София.1964.

Георгиев, Христов 1991: Божан Георгиев, Рашко Христов. Патреш.София, 1991, 21.

ДА Велико Търново: ф.1393, оп.2, а.е.20, л.1–98.

ДА Велико Търново: ф.1393, оп.2, а.е.24, л.1–175.

Йовков 1998: Милчо Йовков. Демографски облик на Павликенския край през XV и XVI век.В: Павликени в миналото и днес. Велико Търново, 1998, 47–61.

Коев 1951: Иван Коев. Българска везбена орнаментика. БАН. София. 1951, 20–140.

Пунтев 1977: Пенко Пунтев. Български народни везбени орнаменти. София. 1977, 5–10.

Серафимов 1975: Николай Серафимов. Село Горна Липница. София. 1975, 113–115.

Спиридонова 1983: Маргарита Спиридонова. Домашното тъкачество във Великотърновския край. – В: Годишник на музеите от Северна България. Книга IX, 1983, 113– 121.

Стефанова 1988: Неда Стефанова. Принос към изучаването на везбената орнаментика по ризите от Великотърновския край. – В: Годишник на музеите от Северна България.Книга XIV, 1988, 189 – 197.

Тодорова 2016: Елена Тодорова. Български народни шевици.Част 1. Пловдив. 2016, 9–97.

Хаджийски, Курдов 2001: Димитър Хаджийски, Михаил Курдов. Карайсен.Селищна монография. Велико Търново, 2001, 194–196.

Ямами 2012: Ирен Величкова-Ямами. Архаични символи в бродерията. София. 2012, 33–83.

Интернет източници:

25.06.2018 г.

[http:// istoryavshevici.blogspot.com](http://istoryavshevici.blogspot.com)



Обр. 1. Момичета от с. Сломер след вършитба, 1917 г.
(ИМ – Павликени, осн.ф. „Етнография“, инв. № 2333)



Обр. 2. Носии от с. Мусина, 1939 г.
(ИМ – Павликени, осн.ф. „Етнография“, инв. № 731)



Обр. 3. Женска риза „бърчанка“ към двупрестилчена носия от с. Карайсен
(ИМ – Павликени, осн.ф. „Етнография“, инв. № 359)



Обр. 4. Мъжка туникообразна риза с бродерия от с. Карайсен
(ИМ – Павликени, осн.ф. „Етнография“, инв. № 688)



Обр. 5. Женска туникообразна риза от с. Паскалевец (ИМ – Павликени, осн.ф. „Етнография“, инв. № 69)



Обр. 6. Ризи „бърчанки“ от с. Карайсен и с. Павликени (ИМ – Павликени, осн.ф. „Етнография“, инв. № 256, инв. № 746)



Обр. 7. Алтица на риза „бърчанка“ от с. Павликени, края на XIX в. (ИМ – Павликени, осн.ф. „Етнография“, инв. № 746)



Обр. 8. Шевици по женска риза от с. Сломер (ИМ – Павликени, осн.ф. „Етнография“, инв. № 313)



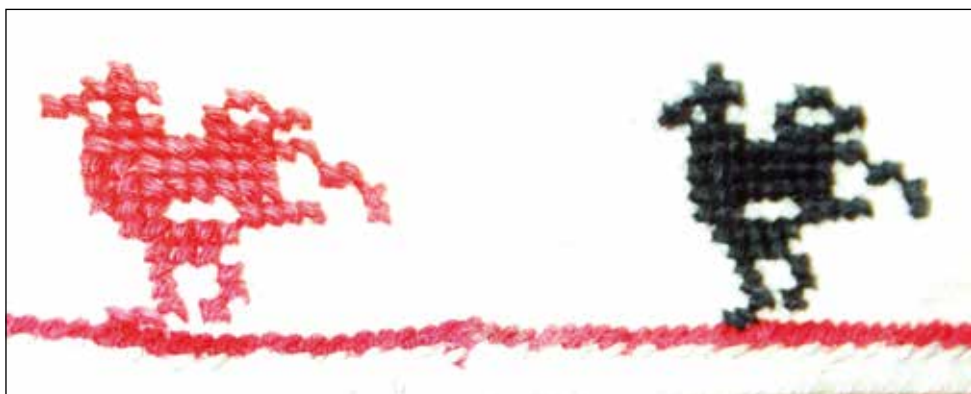
Обр. 9. Шевица на женска риза в червен цвят от с. Сломер (ИМ – Павликени, осн.ф. „Етнография“, инв. № 314)



Обр. 10. Антропоморфни фигури по задни поли на риза „бърчанка“ от с. Сломер (ИМ – Павликени, осн.ф. „Етнография“, инв. № 314)



Обр. 11. Задни поли на женска риза „бърчанка“ със стилизиран мотив на „богинята-майка“ от с. Карайсен (ИМ – Павликени, осн.ф. „Етнография“, инв. № 359)



Обр. 12. Задни поли на моминска риза „бърчанка“ с мотив с петлета от с. Карайсен (ИМ – Павликени, осн.ф. „Етнография“, инв. № 563)